

УДК 070.13(092)(477)

**ІМПЕРСЬКА ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА
ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ТА
ПОШИРЕННЯ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА НА
ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ****IMPERIAL CENSORY POLICY ON UKRAINIAN
BOOKING AT THE END OF THE 19 – AT THE
BEGINNING OF 20 CENTURIES AND THE
EXTENSION OF IVAN FRANCO WORKS IN THE
TERRITORY OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE****Стеценко В. І.,**

заступник декана педагогічного факультету,
старший викладач кафедри менеджменту освіти
і практичної психології, здобувач кафедри
історії і культури України, ДВНЗ «Переяслав–
Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
(Переяслав–Хмельницький, Україна),
e-mail: vovusyka@ukr.net,
ORCID ID: 0000–0002–4057–9796

Stetsenko V. I.,

Deputy Dean of the Faculty of Pedagogy, Senior
Lecturer of the Department of Management of
Education and Practical Psychology, Applicant of
the Department of History and Culture of Ukraine,
Pereyaslav–Khmelnitsky DPU named after Gregory
Skovoroda (Pereyaslav–Khmelnitsky, Ukraine), e-mail:
vovusyka@ukr.net, ORCID ID: 0000–0002–4057–9796

На фоні загальної характеристики антиукраїнської цензурної політики та роботи цензурних органів Російської імперії проаналізовано характер розгляду й ухвалення рішень щодо творів Івана Франка, які надходили до Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. Автором виявлено неоднозначне ставлення імперської цензури до творів Каменяра та намагання застосовувати більш витончені цензурні рішення, ніж звичайна їх заборона.

Окрім цього у статті значна увага присвячена загальним аспектам розгляду україномовної друкованої продукції центральними та периферійними цензурними органами, професійним підходом цензорів до вивчення текстів, кваліфікації виявлених порушень норм цензурного законодавства та ухвалення остаточних рішень.

Ключові слова: цензура, антиукраїнська цензурна політика, Головне управління у справах друку, творчість Івана Франка, Російська імперія, Наддніпрянищина.

Against the background of the general characteristics of the anti-Ukrainian censorship policy and the work of the censorship organs of the Russian Empire is analyzed the nature of consideration and decision-making on the works of Ivan Franko, which came to Naddniprianska Ukraine in the late 19 and early 20 centuries. The author reveals the mixed attitude of imperial censorship to the works of Kameniar and attempts to apply more sophisticated censorship solutions than their usual prohibition.

Besides, the article focuses on the general aspects of the consideration of Ukrainian-language printed products by central and peripheral censorship bodies, the professional approaches of censors to the study of texts, the qualification of violations of the rules of censorship legislation and the adoption of final decisions.

Keywords: censorship, anti-Ukrainian censorship policy, the Main Directorate for the affairs of the press, Ivan Franko's work, the Russian Empire, Naddniprianska Ukraine.

Постановка проблеми. Жорстка антиукраїнська політика в Російській імперії упродовж XIX – початку XX ст. покликана була стерти історичну пам'ять та денационалізувати українців, назавжди звести їхню самосвідомість до хуторського рівня. Однак стараннями української інтелектуальної еліти, різночинної інтелігенції процес імперської денационалізації був нейтралізований, поступово

відбулося зростання національної свідомості, оформлювалася українська високохудожня література, діяли різні українофільські культурно–мистецькі, громадсько–політичні об'єднання. Врешті–решт український національний рух в Російській імперії став небезпечним для збереження існуючих порядків, а отже цілком прогнозовано викликав відповідну політичну реакцію, яка найперше вилилася у заборонні акти проти українського друкованого слова – Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Період 1860–1870–х рр. в історії антиукраїнських заборон достатньо повно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед найважливіших наукових студій варто виділити праці російських – О. Мілера [6], І. Міхутіної [7] та українських дослідників О. Овсієнка [8], Ф. Савченка [10], В. Савчинського [11], Н. Щербака [13], в яких вивчено як загальні аспекти функціонування інституту цензури в Російській імперії, здійснення антиукраїнської цензурної політики, так і діяльність цензурних органів в українських губерніях. Окремим напрямом цензурних студій українських вчених став розгляд взаємин українських митців (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Коцюбинського та ін.) з імперськими цензурними органами [2–5]. Разом із цим у науковому дискурсі відсутнє повноцінне висвітлення аспектів переслідування творів Івана Франка, що надходили до просторів імперії Романових, їхньої оцінки чиновниками цензурного відомства.

Метою даної статті є аналіз та висвітлення особливостей імперської цензурної політики щодо україномовних видань і зокрема творів Івана Франка впродовж останньої чверті XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Сучасні українські дослідники І. Коляда та В. Савчинський відзначають, що впродовж останньої чверті XIX ст. антиукраїнська цензурна політика дещо трансформувалася та стала більш витонченою. Цензурні органи не забороняли все українське та не створювали тим самим антиукраїнський вакуум в інформаційному просторі. Діяльність профільних центральних та провінційних цензурних інституцій була направлена на маргіналізацію українського питання, зниження високохудожності і вишуканості української літератури. З цією метою чиновники цензурного відомства місцевого рівня досить поблажливо ставилися до розгляду україномовних книг невисокого художньо–мистецького рівня, чим спонукали книговидавців і книготорговців у гонитві за прибутком видавати великими накладками збірки віршів різних провінційних поетів і драматургів, лубочні пісенники, що були розраховані на широкий малоосвічений загал. Натомість високохудожні твори українських письменників, які після довготривалого цензурного розгляду та вилучення деяких частин, отримували цензурний дозвіл на видання та поширення програвали за дистрибутивними показниками,

адже їх реалізацією займалися тільки національно небайдужі книготорговці [4; 5; 11].

Окресленні заходи цензурної політики в українському книговиданні починають ще більш чітко проявлятися з призначенням у 1889 році на посаду начальника Головного управління у справах друку (далі – ГУД) Є. Феоктистова [11, с. 325]. Першим антиукраїнським рішенням нового очільника ГУД став циркуляр від 24 грудня 1889 р. про заборону цензорам дозволяти до друку рукописи написані «абеткою–кулішівкою» до повного їх виправлення згідно вимог російського правопису [14, арк. 302]. Мабуть у розвиток попереднього свого документу Є. Феоктистов циркуляром від 10 січня 1892 р. наказував у разі виявлення в україномовних рукописах відхилень від загальноприйнятого російського правопису «в целях чисто государственных» забороняти їх, а не повертати авторам на доопрацювання [14, арк. 303–304]. Згадуючи цензурні заборони початку 1890–х рр., М. Саксаганський так оцінював їхній вплив на розвиток «українського питання»: «Писати про історичне минуле, таке багате темами і цікаве для слухачів, забороняється. Слова «запорожець», «козак», «рідний край» – жупел для цензури, і коли п'єса більш–менш порядно скомпонована, але має ці слова, то краще не посилати її до цензури; однаково не дозволять. Через це українські п'єси мають темою одноманітне кохання, зовсім не інтересне для народу, і прикрашаються танцями та співами» [2, с. 163].

На розвиток українського питання, окрім цензурної політики російського самодержавства, негативно впливала відсутність видавництв та книгарень, що спеціалізувались на україномовній літературі. Комерційний зиск, а не високий художній смак, був основним критерієм видання та розповсюдження творів україномовної літератури [2, с. 163]. У такій ситуації надважливого значення для розвитку української національної справи набувало надходження україномовної високохудожньої літератури та періодичних видань з–за кордону, і найперше з «українського П'ємонту» – Галичини.

Політизація національно–визвольного руху в Галичині та зростання інтенсивності співпраці між інтелігенцією по обидва береги річки Збруч викликали відповідну реакцію російського уряду. Було активізовано розвідувальну діяльність в Галичині, посилено збір інформації про громадсько–політичну, наукову та літературну діяльність представників західноукраїнської інтелігенції і зокрема Івана Франка. Редаговані ним періодичні видання «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос» окремими циркулярами цензурного відомства (із зазначенням, що їхнім головним редактором є Іван Франко) фактично з самого часу їх появи були заборонені до ввезення на територію Російської імперії [15, арк. 44].

Перші поетичні твори Івана Франка на територію українських губерній Російської імперії починають надходити наприкінці 1880–х рр.¹ і одразу ж

потрапляють у поле зору цензурних органів, яким, безперечно, допомагали жандармсько–поліційні, митні органи та поштова служба.

Фактично з самого початку інституалізації світської цензури в Російській імперії (кінець XVIII ст.), оформлення її основоположних норм (початок XIX ст.) і до її скасування у квітні 1917 р. існував поділ цензури на внутрішню (розгляд друкованої та зображувальної продукції виданої в межах імперії) та іноземну (аналогічна закордонна продукція). Загальне керівництво цензурою здійснювало, уже згадане, Головне управління у справах друку (ГУД). Внутрішню цензуру на місцях упродовж 1865–1903 рр. здійснювали у містах Санкт–Петербург, Москва, Варшава, Тифліт цензурні комітети; у містах Вільно, Владивостоку, Казані, Києві, Лодзі, Мітаві, Нижньому–Новгороді, Ревелі, Ростові–на–Дону, Саратові, Томську, Харкові – окремі цензори із внутрішньої цензури [9, с. 3387].

Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що надходила до Росії з–за кордону здійснював Центральний комітет цензури іноземної в Санкт–Петербурзі (підпорядкований ГУД), Комітети іноземної цензури в містах Ризі, в Москві, Одесі, Вільно, Ревелі; в інших містах, серед них і у Києві, такі функції покладались на окремих цензорів з іноземної літератури [9, с. 3387].

Відповідно до такого розподілу цензурних функцій твори видані на підвладній Австрії території, в залежності від способу ввезення, місця проходження митного контролю, мали потрапити до відповідного територіального органу іноземної цензури. Проте, процедура проходження цензурної перевірки україномовних книг, виданих закордоном була набагато складнішою і заплуваною, ніж для аналогічної продукції будь–якою іншою європейською мовою.

Після Емського указу, а точніше у червні 1876 р., ГУД спробувало впровадити спеціальний механізм розгляду україномовних рукописів та закордонних україномовних видань. Усі місцеві органи внутрішньої та іноземної цензури у разі надходження до них україномовних рукописів чи друкованих закордонних видань мали їх пересилати до ГУД та очікувати відповідного рішення. Щоправда така практика проіснувала не довго – у 1878 р. усі повноваження по розгляду закордонних україномовних видань повернуто назад органам іноземної цензури, а Київському та Одеському окремим цензорам із внутрішньої цензури наказувалося подавати до ГУД україномовні рукописи тільки після перевірки їхнього змісту на відповідність загальним нормам цензури [14, арк. 86, 97, 112]. За описаною вище процедурою розгляду україномовних видань у 1888 р. пройшла збірка Івана Франка «З вершин і низин» (Львів, 1887). Київський цензор М. Дроздов підготував на Петербурзький комітет цензури іноземної хоч і

¹ Мова йде лише про ті твори, що офіційно завозилися з проходженням відповідних митних процедур. Автор не бере

до уваги твори Івана Франка, що завозилися нелегально або в якості одиничних примірників для власного користування підданими Російської імперії або іноземцями.

короткий, але змістовний аналіз. У віршах «Панські жарти», «На суді», «Беркут», «Не пора» службовець «віднайшов» українофільський дух, критику на існуюче соціально-економічне і національно-політичне становище українців та підбурювання до насильницького перевороту існуючого ладу в обох імперіях. Резолюція начальника Петербурзького комітету цензури іноземної – А. Майкова – була однозначною: «заборонити» [12, с. 264].

На початку 1890 р. Київське жандармське губернське управління, вилучивши у приватних осіб за не встановлених обставин видання М. Драгоманова «Великая Польша и великорусская демократия» (російською мовою надрукована) та І. Франка «На дні», звернулося до Петербурзького комітету цензури іноземної із запитанням: «Чи не містять означені твори непрямому заклик до бунту, державного перевороту тощо?». У цензурному відомстві щодо твору Івана Франка зазначили, що в змісті оповідання «На дні» хоч і немає злого умислу, але занадто реалістичні картини поліційного свавілля в Австрії та врешті-решт загибель головного героя з соціалістичними поглядами матиме негативний («судручающий») вплив на підданих Російської імперії. Цензор М. Алферакі, який упродовж 1888–1892 рр. неодноразово залучався до прочитання україномовної літератури, рекомендував заборонити поширення твору [12, с. 265].

Прискіпливо проаналізував у 1891 р. казку І. Франка «Лис Микита» цензор Петербурзького цензурного комітету С. Косович. Для вдумливого читача це твір був глибшим за змістом ніж про це говорили проста обкладинка та назва твору. Про це писав і сам Каменярь: «Ся віршована казка, яку ви, дорогі братя, певно вже читали, над котрою дехто, може, тільки сміявся, а дехто, може, й глибше задумався, міркуючи, що у нас, між хрещеними людьми не одно таке діється, про яке тут у казці розказано, – се не моя видумка, а має свою історію...» [1]. Слід відмітити, що на глибокий зміст казки звернув увагу і цензор, який у своєму донесенні вказував на можливість екстраполяції описаних у казці подій і процесів, казкових образів та їх характеристик на реальну сучасність. На підсилення цих екстраполяцій, на думку цензора, вплинуть ретельний опис природи, звичаїв та менталітету, що характерні саме для України (у цензора – Малоросії – В. С.) та її жителів [12, с. 266].

Певну дискусію у цензурному відомстві викликала поема І. Франка «Панські жарти» (Львів, 1893), яка потрапила на цензурний розгляд Петербурзького цензурного комітету. Цензор С. Косович зазначив, що оскільки у поемі дуже яскраво висвітлено характерний до 1848 року поміщицький соціально-економічний гніт до українських селян Галичини, то до твору можна застосувати ст. 96 «Статуту про цензуру і друк» (розпалювання ненависть селян до вищих станів) та заборонити. Мова написання твору цензором до уваги не бралася – лише зміст. Натомість начальник ГУД М. Соловійов на донесенні

С. Косовича наклав резолюцію: «Разрешению книги для обращения в России препятствий я не вижу». Очільник цензурного відомства вочевидь трактував зміст твору інакше, адже І. Франко оповідав про відносини між українськими селянами і поміщиками-поляками. Антагонізм між цими двома народами, наростання суперечностей і неможливість об'єднання поневолених народів вочевидь російському самодержавству був вигідний [12, с. 265].

1 серпня 1896 р. Петербурзький цензурний комітет направив свої висновки щодо оповідання «Кам'яна душа». Цензор С. Косович вважав, що зміст ніякої шкоди не несе, однак мова написання твору та відносно низька ціна (8 коп.) викликали сумнів у доцільності дозволу на його поширення. Фактично цензори не хотіли аби ця книжка набула поширення серед народу і склала конкуренцію лубочному непотребу [12, с. 267].

У травні 1902 р. на розгляді того ж комітету знаходилося видання «Леванда. Галицько-руський альманах». Цензор А. Катенін вказав на критику в альманасу імперських порядків у підросійській Україні та загальну українофільську спрямованість видання. Отже, рішення було однозначним – заборонити поширення [12, с. 271].

З інституціоналізаційно-правового підходу цензура в Російській імперії була відкритою – тобто заборона на публікацію або оприлюднення певної інформації майже завжди супроводжувалася уведенням у дію директив та нормативно-правових актів, якими чітко визначалися категорії інформації чи конкретні відомості, що не підлягали оприлюдненню.

Для цензорів особливого значення набував циркуляр ГУД від 8 травня 1895 р. про народні видання. Цим нормативно-правовим актом від цензорів вимагалася не залежно від мови написання не допускати до поширення твори «которые по содержанию своему не могут быть признаны безусловно безвредными для народного чтения». Також щомісяця цензори мали подавати до центрального цензурного органу звіти про переглянуті книги і брошури для народного вжитку [14, арк. 176].

Указаний циркуляр з доволі розмитим трактуванням доцільності і нешкідливості змісту книжки для народного вжитку став додатковим інструментом для боротьби цензури з поширенням Наддніпрянщиною творів Івана Франка. Зокрема санкційні норми його пунктів були застосовані до оповідання «До світла» (травень 1902 р.), в якому цензорам не сподобався занадто реалістичний виклад жахливих умов життя нижчих станів, їх бажання тягнутися до освіти та загалом чогось світлого і високодуховного. Цензор А. Катетнін указав: «не усматривая в названном рассказе полезной умственной пищи для народа., и. д. цензора полагал бы к печати его не дозволять». Натомість оповідання «Вівчар», в якому було зображено жахливі умови праці робітників Галичини, але без пропаганди соціалізму, було дозволено для поширення [12, с. 272].

У червні 1902 р. забороні було піддано оповідання «Похресні стежки». Оцінюючи зміст твору, цензор А. Тупчанський у більшій мірі зосередився на характеристиці небезпечності політичних ідей автора, ніж змісту самого твору: «Крайний народник, он (Іван Франко – В. С.) с ненавистью относится к обеспеченному помещицкому классу, по его мнению – виновнику народного убожества, физического и нравственного. Находя неудобным распространение подобных идей среди читателей малороссов, цензирующий не признает возможным допустить к печати рассказ «Похресні стежки»» [12, с. 273].

Попри відомість персоналії І. Франка у цензурному відомстві та загалом по решті спецслужб Російської імперії можемо припустити, що єдиної директивної позиції щодо його творчості вироблено не було. Про це зокрема свідчить ситуація із розглядом у травні 1903 р. збірки оповідань «В поті чола». Цензор А. Андріяшев 20 оповідань збірника поділив на дві умовні категорії:

1) оповідання «Муляр», «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Цигане», «Довбанюк», «Домашній промисел», «Маніпулянтка», «Між добрими людьми», «Два приятелі», «Лешишина челядь», «Малий Мирон», «Schon Schreiben» («Гарне письмо») – не мають цензурних зауважень, нейтральні за змістом;

2) «До світла», «На дні», «Люди і пасовиська» – висвітлювали соціальні жахіття і раніше були заборонені до поширення наприкінці XIX ст. Однак, у даному випадку цензор вважав, що оповідання про галицькі негативні події цілком доцільно дозволити поширення. Адже вони будуть множити анти австрійські настрої [12, с. 275].

Більшість творів Івана Франка, що надходили до Російської імперії наприкінці XIX ст. розглядалися у Петербурзькому комітеті цензури іноземної і тільки на початку XX ст. до розгляду україномовної друкованої продукції з Галичини і зокрема творів Івана Франка долучився Київський тимчасовий комітет у справах друку в особі визнаного імперією «експерта з українського сепаратизму» С. Щоголева¹ [12, с. 276]. Його характеристики на твори І. Франка відзначалися жорсткою критикою їхнього змісту, пошуком будь-яких зачіпок для заборони твору, постійними звинуваченнями автора в «українському сепаратизмі» та ворожому ставленні до російської державності.

У серпні 1913 р. на розгляд С. Щоголева надійшло видання «Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка. Уложив Іван Франко», в якому було вміщено твори 88 українських письменників. Цензор ретельно проаналізував кожний вірш і зробив загальний висновок про те, що половина віршів присвячена «оплакуванню страждань України, поневоленої Росією». Виносячи вердикт щодо заборони

¹ Дет. див. Коляда, ІА., 2012. «Благородний осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева, Проблеми історії України XIX – початку XX ст., Вип. 20, с. 354–363

видання, цензор С. Щоголев посилався на «залізні статті» – 128–129 Кримінального уложення, – в який йшлося про заклики до повалення верховної влади, бунту чи повстання.

У січні 1914 р. С. Щоголев розглянув два збірники поезій І. Франка «Із літ моєї молодості» та «Вірші на громадські теми».

У першому збірнику з 35 віршів цензор виокремив тільки два «Товаришам із в'язниці» та «Невільники», в яких службовець помітив заклик до повалення існуючого ладу та популяризацію класової ненависті. Тому збірку за виключенням названих віршів (сторінки 118–123) було дозволено до поширення [12, с. 277].

Що ж до другої збірки, то цензор був менш поблажливий та відзначив її українофільську та соціалістичну спрямованість. На думку цензора С. Щоголева заклик до повалення верховної влади найбільш чітко прослідковувалося у поемі «Мойсей» та вірші «Вічний революціонер», не повага до імперської влади та український сепаратизм – у віршах «Найманець» та «Не пора» [12, с. 277]. Отже, збірка в цілому була заборонена до поширення. Двома місяцями пізніше була заборонена і поема «Мойсей», яка надійшла на цензурний розгляд окремим накладом [12, с. 277].

З початком Першої світової війни надходження книжок з Австрії і зокрема творів українських письменників було об'єктивно унеможливлено. Запровадження в Російській імперії військової цензури, що відповідно мала свою стратегію в українському питанні ще більше ускладнювало видання і завезення україномовної продукції з-за кордону.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ситуація з розглядом творів Івана Франка, що надходили на територію Російської імперії, є ілюстрацією сутності цензурної політики в українському питанні. Так, ми бачимо доволі ґрунтовне ознайомлення службовців центрального та периферійного апарату цензурного відомства з персоналією Івана Франка, його політичною, громадсько-культурною діяльністю та водночас індивідуальний і прискіпливий розгляд кожного з його творів. Більшість його літературних праць, написаних були заборонені до поширення в Російській імперії через радикальне чи навіть революційне наповнення. В абсолютній більшості випадків цензурного розгляду мова написання творів Івана Франка взагалі не бралася до уваги. На наше переконання, відмова від тотальної заборони творів І. Франка все ж крилася у намаганні влади, використавши однозначний авторитет Каменяра, показати його цензуровану творчість непривабливість життя українців під австрійською владою, створити видимість представництва західноукраїнської літератури у Наддніпрянщині.

Дане дослідження доречно буде розширити у плані вивчення дистрибутивного поширення окремих творів Каменяра у Наддніпрянській Україні, сприйняття його творчості різними соціальними категоріями українства, її впливу на національну свідомість.

Список використаних джерел

1. Білокінь, К., 2007. '26 пригод «Лиса Микити»', *Газета «День»*. Доступно на: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/26-prigod-lisa-mikiti>. (дата звернення: 10.06.2019).
2. Дей, І., 1964. 'Книга і друкарство на Україні з 60-х р. XIX ст. до Великого Жовтня', Київ, 315 с.
3. Коляда, ІА., 2012. '«Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева', *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, Вип.20, с.354–363.
4. Коляда, ІА., 2012. 'Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М. Коцюбинського з органами цензури)', *Український історичний журнал*, №2, с.58–72.
5. Коляда, ІА., Кирієнко, ОЮ., 2013. 'Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини XIX ст.: до історії взаємин П. Куліша і цензурних органів', *Гілея: науковий вісник*, №77, с.19–25.
6. Миллер, АИ., 2000. '«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)', Санкт–Петербург: *Алетейя*, 260 с.
7. Михутина, ИВ., 2003. 'Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст.', Москва: *Ин–т славяноведения РАН*, 288 с.
8. Овсієнко, ОФ., 1999. 'Каральні органи царизму, Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.)', Київ: *Інститут історії України НАНУ*, Частина III, с.3–68.
9. 'Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года', 1911, Книга 2, Т.VIII–XVI, Санкт–Петербург, 4679 с.
10. Савченко, ФЯ., 1930. 'Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.', Харків: *Держвидав України*, 415 с.
11. Савчинський, ВЕ., 2010. '«Українське питання» у роботі цензурних органів Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.)', *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць*, Вип. VIII., с.322–329.
12. 'Царская цензура о произведениях писателя И. Франка', 1940, *Красный архив*, Т.1, №98, с.263–277.
13. Щербак, НО., 2017. 'Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.', *Історичний журнал*, №6, с.58–64.
14. 'Центральний державний історичний архів України м. Києва', Ф.294, Оп.1, Спр.4а, Книга циркулярів Головного управління по делам печати, 7 мая 1862 – 17 октября 1866 – 12 июня 1904 гг., 429 арк.
15. Там само, Спр.287.
6. Miller, AI., 2000. '«Ukrainskij vopros» v politike vlastej i russkom obshhestvennom mnenii (vtoraja polovina XIX v.) («Ukrainian Question» in the policy of the authorities and the Russian public opinion (second half of the 19th century))', Sankt–Peterburg: *Aletejja*, 260 s.
7. Mihutina, IV., 2003. 'Ukrainskij vopros v Rossii v konce XIX – nachale XX st. (The Ukrainian question in Russia at the end of the XIX and the beginning of the XX centuries)', Moskva: *In–t slavjanovedenija RAN*, 288 s.
8. Ovsijenko, OF., 1999. 'Karaľni organy caryzmu, Ukraїns'ke pytannja v Rosijs'kij imperii (kinec' XIX – XX st.) (Punitive organs of tsarism, Ukrainian question in the Russian empire (end of the nineteenth and twentieth centuries))', Kyi'v: *Instytut istorii' Ukraїny NANU*, Chastyna III, s.3–68.
9. 'Polnyj svod zakonov Rossijskoj imperii. Vse 16 tomov so vsemi otnosjashhimisja k nim Polozhenijami i s dopolnenijami, uzakonennymi po 1 nojabrja 1910 goda (A complete set of laws of the Russian Empire. All 16 volumes with all the provisions relating to them and with additions legalized to November 1, 1910)', 1911, Kniga 2, T.VIII–XVI, Sankt–Petreburg, 4679 s.
10. Savchenko, FJa., 1930. 'Zaborona ukrai'nstva 1876 r.: Do istorii' gromads'kyh ruhiv na Ukraїni 1860–1870–h rr. (Prohibition of Ukrainians in 1876: To the history of social movements in Ukraine in the 1860–1870's.)', Harkiv: *Derzhvydav Ukraїny*, 415 s.
11. Savchyns'kyj, VE., 2010. '«Ukraїns'ke pytannja» u roboti cenzurnyh organiv Naddnıprjans'koi' Ukraїny (druga polovyna XIX st.) («Ukrainian question» in the work of the censor organs of the Dnieper Ukraine (the second half of the nineteenth century))', *Naddnıprjans'ka Ukraїna: istorychni procesy, podii', postati: Zbirnyk naukovykh prac'*, Vyp. VIII., s.322–329.
12. 'Carskaja cenzura o proizvedenijah pisatelja I. Franka (Imperial censorship about the works of writer I. Frank)', 1940, *Krasnyj arhiv*, T.1, №98, s.263–277.
13. Shherbak, NO., 2017. 'Dijal'nist' cenzury v ukrai'ns'kyh gubernijah na pochatku XX st. (Activities of censorship in the Ukrainian provinces at the beginning of the twentieth century)', *Istorychnyj zhurnal*, №6, s.58–64.
14. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraїny m. Kyjeva (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv)', F.294, Op.1, Spr.4a, Kniga cirkuljarov Glavnogo upravlenija po delam pečhati, 7 maja 1862 – 17 oktjabrja 1866 – 12 ijunja 1904 gg., 429 ark.
15. Tam samo, Spr.287.

* * *

References

1. Bilokin', K., 2007. '26 prygod «Lysa Mykyty» (26 Adventures of Fox Nikita)', *Gazeta «Den»*. Dostupno na: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/26-prigod-lisa-mikiti>. (data zvernennja: 10.06.2019).
2. Dej, I., 1964. 'Knyga i drukarstvo na Ukraїni z 60–h r. XIX st. do Velykogo Zhovtnja (Book and typography in Ukraine from the 60's of the nineteenth century. before the Great October)', Kyi'v, 315 s.
3. Koljada, IA., 2012. '«Blagorodnyj osvedomitel'»: shtryhy do portreta kyi'vs'kogo cenzora Serhija Nykyporovycha Shhogoljeva («Noble informant»: strokes to the portrait of the Kiev censor Sergey Nikopolovich Shchogoleva)', *Problemy istorii' Ukraїny XIX – pochatku XX st.*, Vyp.20, s.354–363.
4. Koljada, IA., 2012. 'Cenzurna polityka rosijs'kogo samoderzhavstva v «ukrai'ns'komu pytanni» (do istorii' vidnosyn M. Kocjubyns'kogo z organamy cenzury) (Censorship policy of Russian autocracy in the «Ukrainian question» (to the history of M. Kotsiubynsky's relations with the bodies of censorship))', *Ukraїns'kyj istorychnyj zhurnal*, №2, s.58–72.
5. Koljada, IA., Kyrijenko, OJu., 2013. 'Ukraїns'ka inteligencija u rosijs'komu informacijnomu prostori drugoi' polovyny XIX st.: do istorii' vzajemyn P. Kulisha i cenzurnyh organiv (Ukrainian intelligentsia in the Russian information space of the second half of the nineteenth century: to the history of P. Kulish's relations with censorship bodies)', *Gileja: naukovyj visnyk*, №77, s.19–25.